

بررسی وضعیت زنان سرپرست خانوار در ایران
سالهای ۱۳۷۵ و ۱۳۸۵

دی ماه ۱۳۸۹

پیش‌گفتار

زنان به عنوان بخش مهمی از جوامع انسانی، دارای جایگاه و اهمیتی ویژه می‌باشند. نقش فعال و مشارکت تعیین‌کننده زنان در بسیاری از پدیده‌های اجتماعی، به ویژه روند توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی، توجه خاص به مسائل و موضوعات مربوط به زنان را در دهه‌های اخیر برانگیخته است. به روایت گزارش توسعه انسانی سازمان ملل، زنان بهره بسیار کمی از منافع توسعه داشته‌اند، هر چند که نیمی از جمعیت دنیا را تشکیل می‌دهند. در کشورهای در حال توسعه و غیر صنعتی به دلیل محدودیت منابع و حمایت اندیشه‌های تبعیض‌آمیز، این تفاوت بارزتر است. در مواردی که زنان علاوه بر انجام وظایف سنتی، نقش اداره خانواده و تأمین معیشت‌آمیز آن را نیز به عهده دارند. وجود نابرابری فوق‌علاوه بر تحمیل فشار و شرایط دشوار به زنان، منجر به کاهش آشکار سطح زندگی اعضای خانوار نیز می‌شود. در برنامه‌ریزی‌های توسعه، توجه به رویکرد جنسیتی با هدف ارتقاء توانمندی‌های زنان، ارائه آمار و اطلاعات جنسیتی با توجه به گروه‌بندی‌های مختلف زنان را ضروری می‌سازد. در این راستا گزارش حاضر به بررسی ویژگی‌های اقتصادی-اجتماعی زنان سرپرست خانوار در مقایسه با مردان پرداخته است.

این طرح با همکاری خانم‌ها فاطمه زندی (مجری طرح)، مرجان دامن‌کشیده و فریده باقری (همکاران طرح) تهیه شده است که بدین وسیله از زحمات آنان تقدیر و تشکر می‌شود.

امید است اطلاعات ارائه شده در این بررسی، سیاست‌گذاران و برنامه‌ریزان را جهت برنامه‌ریزی در امور زنان یاری دهد.

پژوهشکده‌ی آمار

فهرست مطالب

عنوان	صفحه
مقدمه.....	۱
فصل اول: کلیات.....	۳
۱-۱- مقدمه.....	۳
۲-۱- بیان مسئله و ضرورت انجام تحقیق.....	۳
۳-۱- اهداف تحقیق.....	۵
۴-۱- روش تحقیق.....	۶
۵-۱- تعریف واژگان.....	۷
فصل دوم: مروری بر مطالعات انجام شده و چارچوب نظری تحقیق.....	۱۱
۱-۲- مقدمه.....	۱۱
۲-۲- مروری بر مطالعات انجام شده.....	۱۱
الف) مروری بر مطالعات انجام شده در داخل.....	۱۱
ب) مروری بر مطالعات انجام شده در خارج.....	۱۵
۳-۲- چارچوب نظری تحقیق.....	۱۷
فصل سوم: بررسی ویژگی‌های اجتماعی- اقتصادی زنان سرپرست خانوار.....	۲۱
۱-۳- مقدمه.....	۲۱
۲-۳- بررسی تعداد خانوارهای معمولی ساکن برحسب جنس سرپرست.....	۲۱
۳-۳- الگوی سنی زنان سرپرست خانوار.....	۲۷
۴-۳- وضع سواد و تحصیلات زنان سرپرست خانوار.....	۳۰
۵-۳- وضع فعالیت زنان سرپرست خانوار.....	۳۵

۴۸	۳-۶- وضع زناشویی زنان سرپرست خانوار
۵۶	۳-۷- بررسی وضعیت مسکن خانوارهای دارای سرپرست زن
۵۶	۳-۷-۱- تعداد اتاق در اختیار خانوار
۵۸	۳-۷-۲- امکانات و تسهیلات منتخب
۶۰	۳-۷-۳- نحوه تصرف مسکن
۶۳	۳-۸- هزینه‌های خانوارهای دارای سرپرست زن
۶۸	۳-۹- کمک‌ها و حمایت‌های ارائه شده به زنان سرپرست خانوار
۷۰	خلاصه و نتیجه‌گیری
۷۸	منابع

مقدمه

هر کشوری در راه توسعه تلاش می‌کند ولی در بیش‌تر مواقع در بحث‌های توسعه بیش‌تر از توسعه اقتصادی و برنامه‌ریزی توسعه اقتصادی سخن به میان می‌آید. در حالی که پیشرفت اقتصادی یکی از عوامل توسعه است ولی تنها عامل نیست و توسعه پایدار نیز تنها پدیده‌ای اقتصادی نیست. ارزش‌های اصلی توسعه پایدار را باید در ارتقای کیفیت زندگی یعنی توانمندسازی زنان و مردان در تأمین نیازهای اساسی، تلاش در جهت رفع اختلافات طبقاتی در جامعه، آگاهی عمومی، اعتماد به نفس و اعتقاد عامه مردم به اهداف توسعه و حفظ امنیت و آزادی جستجو کرد.

از این‌رو رویکرد جنسیتی در حوزه برنامه‌ریزی برای توسعه پایدار مطرح می‌شود (موزر^۱ و همکاران ۱۹۸۶) و افزایش فرصت‌های عمومی برای نقش‌آفرینی و مشارکت اجتماعی زنان در برنامه‌های توسعه پایدار ضروری شمرده می‌شود. با چنین نگاهی به موضوع توسعه پایدار است که برای ارزیابی توفیقات برنامه‌های توسعه کشورها، بررسی شاخص‌های توسعه و معیارهای توانایی وابسته به جنسیت که به صورت منفک برای زنان و مردان مطرح می‌شود، ضروری است.

تلاش در جهت ارتقای این شاخص و معیارها همچنین افزایش فرصت‌های عمومی برای مشارکت اجتماعی زنان گامی بلند در جهت توسعه پایدار است، اما به نظر می‌رسد زنان سرپرست خانوار^۲ به عنوان بخشی از جامعه با مشکلات فراوانی در این مسیر روبه‌رو هستند (گراهام^۳، ۱۹۸۷) و این امر بر میزان دسترسی آنان به توسعه پایدار اثر جدی می‌گذارد. از این‌رو مطالعه وضعیت زنان سرپرست خانوار و بررسی فرصت‌ها و چالش‌های فراروی آن‌ها مهم است. چرا که زنان سرپرست خانوار از جمله گروه‌های آسیب‌پذیر اجتماعی هستند که گاه عواملی چون طلاق، فوت، اعتیاد همسر، از کارافتادگی همسر، رها شدن توسط مردان مهاجر و یا بی‌مبالات، موجب آسیب‌پذیر شدن این طیف از جامعه می‌شود.

¹ Moser & Karen (1986)

² Women- headed households

³ Graham (1987)

در این راستا در این پژوهش سعی شده است تا با استفاده از داده‌های موجود در سرشماری‌های ۱۳۷۵ و ۱۳۸۵ و همچنین داده‌های پرسشنامه‌های هزینه-درآمد خانوار به بررسی وضعیت زنان سرپرست خانوار از لحاظ اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی پرداخته شود. به این منظور تحقیق حاضر در چهار فصل ارائه شده است. در فصل اول کلیات تحقیق آورده شده است. در فصل دوم به چارچوب نظری تحقیق و مطالعات انجام شده در داخل و خارج از کشور در زمینه زنان سرپرست خانوار پرداخته شده است. در فصل سوم به تفصیل وضعیت اجتماعی و اقتصادی زنان سرپرست خانوار در کل کشور و به تفکیک مناطق شهری و روستایی بر اساس سرشماری سال‌های ۱۳۷۵ و ۱۳۸۵ و اطلاعات طرح آمارگیری از هزینه و درآمد خانوارها، بررسی و با خانوارهای دارای سرپرست مرد مورد مقایسه قرار گرفته است. در نهایت در فصل چهارم خلاصه و نتیجه‌گیری آورده شده است.

فصل اول: کلیات

۱-۱- مقدمه

در این فصل که فصل آغازین این تحقیق می‌باشد به بیان مسئله و اهمیت و ضرورت انجام تحقیق، اهداف تحقیق، روش تحقیق و تعریف واژگان بکار رفته در تحقیق پرداخته شده است.

۱-۲- بیان مسئله و ضرورت انجام تحقیق

در بسیاری از جوامع، زنان سهم بسزایی در رشد و توسعه اقتصادی داشته‌اند به گونه‌ای که در دیدگاه مدرن و در اقتصادهای نوین، این جنسیت نیست که تعیین‌کننده‌ی شایسته‌سالاری مرد و زن است، بلکه مشارکت هر فرد- بدون عامل جنسیت- ملاک قرار می‌گیرد.

از این‌رو در دهه‌ی ۱۹۸۰، به جای اصطلاح زن و توسعه، اصطلاح جنسیت و توسعه به‌کار گرفته شد و در پی آن در بسیاری از کشورهای جهان سوم، راهبردهایی برای مشارکت عملی زنان در فرایند توسعه اقتصادی و برطرف شدن موانع آن اتخاذ گردید. توسعه‌یافتگی هدفی است که هر کشوری برای رسیدن به آن تلاش می‌کند. ارزش‌های اساسی توسعه پایدار را می‌بایست در ارتقای کیفیت زندگی یعنی توانمندسازی زنان و مردان جستجو کرد.

با توجه به آن که زنان نیمی از افراد جامعه را تشکیل می‌دهند، مشارکت عمومی آنان در جامعه و برخورداری از فرصت‌ها و امکانات برابر با مردان، بسیار با اهمیت و دارای ابعاد مختلف اقتصادی، سیاسی و اجتماعی است. مطالعات اخیر، نشان داده است که دستیابی به توسعه پایدار، بدون مشارکت فعال زنان در تمامی عرصه‌ها اعم از خانوادگی، اقتصادی و اجتماعی امکان‌پذیر نیست. آمار نشان می‌دهد که در بسیاری از کشورهای پیشرفته صنعتی، سهم زنان در فعالیت‌های اقتصادی از ۶۰ درصد هم بیش‌تر است. (سازمان پیشرفت و همکاری اقتصادی^۱، ۲۰۰۲). در حالی که سهم

^۱ OECD

زنان در کشورهای در حال توسعه از ۳۰ درصد فراتر رفته، این میزان در کشور ما در حدود ۱۲ درصد است (بانک جهانی، ۲۰۰۱).

آنچه مسلم است از مواردی که توسعه‌یافتگی جوامع را تحت تأثیر قرار می‌دهد، امکان دسترسی زنان همانند مردان به فرصت‌های برابر، کسب امنیت اقتصادی و رفع فقر آنان است. این مسئله برای زنان سرپرست خانوار در جامعه محسوس‌تر است. به نظر می‌رسد زنان سرپرست خانوار به عنوان بخشی از جامعه با مشکلات فراوانی در برخورداری از فرصت‌های عمومی برای مشارکت اجتماعی آنان در جهت توسعه پایدار و گام نهادن در این مسیر روبرو هستند و این امر بر میزان دسترسی آنان به توسعه پایدار اثر جدی می‌گذارد. با توجه به اهمیت نهاد خانواده و نقش سرپرست خانوار در تأمین نیازهای اصلی و اساسی اعضای آن از یک سو و وجود تبعیض جنسیتی، محدودیت‌های حقوقی و عرفی و نابرابری‌ها در زمینه‌های اجتماعی، اقتصادی برای زنان در اغلب جوامع از جمله کشور ما از سوی دیگر، بررسی ویژگی‌های اجتماعی-اقتصادی زنان سرپرست خانوار در مقایسه با مردان ضرورت می‌یابد. این ضرورت بیش از هر چیز از این زاویه که ویژگی‌های مزبور می‌تواند بر توانایی‌ها و امکانات سرپرست در تأمین نیازهای اعضای خانوار تأثیرگذار باشد نمایان می‌گردد. مطالعه این‌گونه خانوارها به عنوان بخشی از اقشار آسیب‌پذیر جامعه، می‌تواند در شناسایی مؤلفه‌های فقر نیز موثر باشد. زیرا زنان به خصوص در جوامع سنتی در زمره آسیب‌پذیرترین گروه‌ها به شمار می‌آیند و از این رو خانوارهایی که تحت سرپرستی زنان اداره می‌شوند در اغلب کشورها، از جمله فقیرترین خانوارها محسوب می‌شوند. در این راستا گزارش حاضر به بررسی ویژگی‌های اجتماعی-اقتصادی زنان سرپرست خانوار در کشور پرداخته است.

۱-۳- اهداف تحقیق

هدف کلی:

هدف کلی بررسی حاضر مطالعه ویژگی‌های اجتماعی - اقتصادی زنان سرپرست خانوار کشور در سال‌های سرشماری ۱۳۷۵ و ۱۳۸۵ و در مواردی مقایسه آن با مردان سرپرست خانوار است تا از این طریق مبانی اطلاعاتی لازم برای تقویت و حمایت از این گروه خانوارها، در صورت لزوم، فراهم شود.

اهداف تفصیلی:

اهداف تفصیلی گزارش حاضر به شرح زیر می‌باشد:

- بررسی تعداد خانوارهای دارای سرپرست زن و مقایسه آن با خانوارهای دارای سرپرست مرد
- بررسی تعداد خانوارهای دارای سرپرست زن برحسب تعداد افراد خانوار با خانوارهای دارای سرپرست مرد
- بررسی الگوی سنی زنان سرپرست خانوار
- بررسی الگوی وضع سواد و تحصیلات زنان سرپرست خانوار
- بررسی وضع فعالیت خانوارهای دارای سرپرست زن و مقایسه آن با خانوارهای دارای سرپرست مرد
- بررسی وضع فعالیت خانوارهای دارای سرپرست زن برحسب سطح سواد و مقایسه آن با خانوارهای دارای سرپرست مرد
- بررسی وضع فعالیت خانوارهای دارای سرپرست زن برحسب سطح سواد و تعداد افراد خانوار
- بررسی وضع زناشویی زنان سرپرست خانوار
- بررسی وضع زناشویی سرپرست خانوار
- بررسی وضع زناشویی زنان سرپرست خانوار برحسب سن
- بررسی وضع زناشویی زنان سرپرست خانوار برحسب وضع فعالیت

- بررسی وضع زناشویی زنان سرپرست خانوار برحسب تعداد افراد خانوار
 - بررسی وضعیت مسکن برحسب تعداد اتاق در اختیار خانوارهای دارای سرپرست زن و مقایسه آن با خانوارهای دارای سرپرست مرد
 - بررسی وضعیت مسکن برحسب امکانات و تسهیلات مورد استفاده خانوارهای دارای سرپرست زن و مقایسه آن با خانوارهای دارای سرپرست مرد
 - بررسی وضعیت مسکن برحسب نحوه‌ی تصرف واحد مسکونی خانوارهای دارای سرپرست زن و مقایسه‌ی آن با خانوارهای دارای سرپرست مرد
 - بررسی هزینه‌های خانوارهای دارای سرپرست زن به تفکیک هزینه‌های خوراکی و غیر خوراکی و مقایسه آن با خانوارهای دارای سرپرست مرد
 - بررسی کمک‌ها و حمایت‌های ارائه شده به خانوارهای دارای سرپرست زن و مقایسه آن با خانوارهای دارای سرپرست مرد
- لازم به ذکر است موارد فوق به جزء بررسی هزینه‌های خانوار و حمایت‌های ارائه شده به خانوارها، بر اساس سرشماری سال‌های ۱۳۷۵ و ۱۳۸۵ می‌باشد. دو بند آخر نیز از اطلاعات طرح آمارگیری از هزینه- درآمد خانوارهای مرکز آمار ایران استخراج شده‌اند. همچنین بررسی‌های انجام شده، در کل کشور و به تفکیک نقاط شهری و روستایی صورت گرفته است.

۱-۴- روش تحقیق

روش تحقیق در این گزارش، روش تحلیلی- توصیفی با استفاده از نتایج سرشماری سال‌های ۱۳۷۵ و ۱۳۸۵، همچنین اطلاعات طرح آمارگیری از هزینه- درآمد خانوارهای مرکز آمار ایران طی سال‌های ۱۳۷۵ و ۱۳۸۸ است.

۱-۵- تعریف واژگان

• زنان سرپرست خانوار

از نظر جامعه‌شناسان، عبارت «سرپرست خانواده»، یک اصطلاح توصیفی است و سرپرست خانواده به کسی اطلاق می‌شود که قدرت قابل توجهی در مقایسه با سایر اعضای خانواده دارد و معمولاً مسن‌ترین فرد خانواده است و مسئولیت‌های اقتصادی خانواده به عهده‌ی وی می‌باشد. (Bianon, 1999:16).

بر اساس تعریف سازمان بهزیستی، زنان سرپرست خانوار، زنانی هستند که عهده‌دار تأمین معاش مادی و معنوی خود و اعضای خانوار می‌باشند (خسروی، ۱۳۸۰: ۲۵). در یک دسته‌بندی، خانوارهای دارای سرپرست زن به چند گروه عمده تقسیم شده‌اند: گروه اول، خانوارهایی هستند که در آن‌ها، مرد به‌طور دائمی حضور ندارد و زنان به دلیل فوت همسر یا طلاق، بیوه شده‌اند یا دخترانی که ازدواج نکرده و تنها زندگی می‌کنند و سرپرستی خانواده را عهده‌دار می‌شوند. گروه دوم، خانوارهایی را شامل می‌شوند که مرد به‌طور موقت به دلیل مهاجرت، مفقودالآثر بودن، متواری یا زندانی، سرباز بودن و ... غایب است و زنان مجبورند به تهیه معاش زندگی خود و احیاناً فرزندان‌شان بپردازند، گروه سوم، خانوارهایی هستند که مرد در آن‌ها حضور دارد اما به دلیل بیکاری، از کار افتادگی، اعتیاد، سرباز بودن و ... نقشی در امرار معاش ندارد و زنان، عملاً مسئولیت زندگی خود و احیاناً فرزندان‌شان را عهده‌دار می‌شوند (Chant, 1997: 25).

حال بر اساس تعاریف مرکز آمار ایران در سرشماری‌های عمومی نفوس و مسکن، «سرپرست خانوار» یکی از اعضای خانوار است که در خانوار به این عنوان شناخته می‌شود در صورتی که اعضای خانوار قادر به تعیین سرپرست خانوار نباشد، مسن‌ترین عضو خانوار به عنوان سرپرست خانوار تلقی می‌شود (مرکز آمار ایران، ۱۳۸۵ و ۱۳۷۵).

این تعریف از مفهوم سرپرست خانوار علاوه بر سرشماری‌های نفوس و مسکن در بررسی و آمارگیری‌هایی دیگر نظیر «آمارگیری از هزینه و درآمد خانوارها» نیز مورد استفاده قرار می‌گیرند (شادی طلب و کمالی، ۱۳۷۹: ۳۶۰-۳۳۷).

به طور کلی می توان گفت: زنان سرپرست خانوار زنانی هستند که بدون حضور منظم و یا حمایت یک مرد بزرگسال، سرپرستی خانواده را به عهده دارند و مسئولیت اداره اقتصادی خانواده و تصمیم گیری های عمده و حیاتی به عهده ایشان است.

• خانوارهای معمولی:

خانوار معمولی از چند نفر تشکیل می شود که با هم در یک اقامتگاه زندگی می کنند، با یکدیگر هم خرج هستند و معمولاً با هم غذا می خورند. در مواردی خانوار معمولی می تواند یک نفره باشد.

• خانوارهای معمولی ساکن:

آن دسته از خانوارها معمولی که در اقامتگاه ثابت (مکان های محل سکونت ساخته شده از مصالح سخت و نیز چادر ثابت، آلونک، کپر و) سکونت دارند، به عنوان خانوارها معمولی ساکن تلقی می شوند.

• محل سکونت:

- ساکن در نقاط شهری: منظور از ساکن در نقاط شهری، جمعیت ساکن در هر یک از محدوده های بخش، شهرستان، استان یا کشور، جمعیت کلیه شهرهایی است که در همان محدوده قرار دارد.

- ساکن در نقاط روستایی: منظور از ساکن در نقاط روستایی، جمعیت ساکن در هر یک از محدوده های دهستان، بخش، شهرستان، استان یا کشور و جمعیت کلیه آبادی هایی است که در همان محدوده قرار دارد.

• سطح تحصیلات:

وضعیت تحصیلی پاسخگویان در هفت رده طبقه بندی شده است:

ابتدایی، راهنمایی، متوسطه، عالی، پیش دانشگاهی سوادآموزی و سایر دوره های تحصیلی (تحصیلات علوم دینی، تحصیلات غیررسمی و دوره تحصیلی نامشخص).